

Тема лекції: Предмет, методологічні основи та головні етапи історії психології

ПЛАН

1. Основні погляди на предмет історії психології.
2. Задачі психології
3. Етапи історичного поступу психології

1. Основні точки погляду на предмет історії психології.

Історія психології — галузь психологічних знань, що вивчає розвиток психіки і знань про неї в історичному і логічному аспектах з акцентом на першому із них. Вона показує історичне становлення психологічних знань, відшукуючи зв'язок з духовною і матеріальною культурою народів світу, визначає пріоритетні напрями досліджень у зв'язку з «духом часу».

Епіфеноменалізм - навчання про те, що психічні акти не мають самостійної цінності і не є причинними факторами поведінки.

Історія науки - це особлива область знання. Її предмет істотно інший, чим предмет тієї науки, розвиток якої вона вивчає. Варто мати на увазі, що про історію науки можна говорити в двох змістах. Історія — це процес, що реально відбувається в часі і просторі. Він йде своєю чергою незалежно від того, яких поглядів дотримуються ті або інші індивіди.

2. Задачі психології

Психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує і пояснює, як ці факти і закони відкривалися (часом у болісних пошуках істини) у людському розумі. Отже, якщо предметом психології є одна реальність, а саме реальність відчуттів і сприйняття, пам'яті і волі, емоцій і характеру, то, предметом історії психології служить інша реальність, а саме - діяльність людей, зайнятих пізнанням психічного світу. Оскільки ж знання є продуктом розумової роботи, то звичайно історія психології виступає як історія науково-психологічної думки. Робота думки в науці відрізняється від інших способів усвідомлення психічного життя (у релігії, у мистецтві, у сфері життєвої мудрості й ін.)

Серед найважливіших питань, які вивчає історія психології, можна виділити такі: методологія історії психології з її двома основними полюсами — сциєнтизмом і антисциєнтизмом, критеріями поділу теоретичного й емпіричного; історія методології, включаючи проблеми співвідношення механіцизму й холізму як протилежних підходів до розуміння і пояснення людської психіки, пізнавальних та метафізичних аспектів, аналіз гуманістичного й «обезлюдненого» начал, механіцизму та операціоналізму; сучасний стан психологічної науки з її проблемами сучасної теорії і методології, структури знання в цілому; зіставлення досліджень різноманітних шкіл і напрямів — біхевіоризму, інтроспекціонізму, гуманістичної психології, феноменологічного, екзистенціального, трансперсонального напрямів, гештальтпсихології, символічного інтераціоналізму, фрейдизму; історія окремих розділів психологічного знання — когнітивної психології, нейропсихології, теорії діяльності, психології релігії, психології творчості, політичної психології і т. п.; хроніка наукового життя; внесок учених у розвиток психологічної науки.

Складовою історії психології є *історіографія психології* — сукупність досліджень, об'єктом яких і є історія психології. Вона ставить своїм завданням дослідити минуле з метою висвітлення загальної теорії розвитку психологічних ідей, розкриття умов і причин цього розвитку, закономірностей і механізмів одержання нового знання про психічну реальність, взаємодії науки та соціальної практики.

У XVII столітті склалося уявлення про організм як свого роду машину, що працює подібно помпі, що перекачує рідину. Колись вважалося, що діями організму керує душа - незрима безтілесна сила. Апеляція до безтілесних сил, що правлять тілами, була в науковому змісті безперспективною.

Це можна пояснити наступним порівнянням. Коли в минулому столітті був винайдений локомотив, групою німецьких селян, як згадує один філософ, пояснили його механізм, сутність роботи. Вислухавши його уважно, вони заявили: "І все-таки в ньому сидить кінь". Раз у ньому сидить кінь, значить - усе ясно. Сам кінь у поясненні не має потреби. Точно так само і з тими навчаннями, що відносили дії людини за рахунок душі. Якщо душа керує думками і вчинками - то все ясно. Сама душа в поясненні не має потреби. Прогрес же наукового знання полягав у пошуку і відкритті реальних причин, доступних перевірці досвідом і логічним аналізом. Наукове знання - це знання причин явищ, фактів (детермінант), що їх породжують, що відносяться до всіх наук, у тому числі і психології. Якщо повернутися до згаданої наукової революції, коли тіло було звільнено від впливу душі і стало порозуміватися по образу і подібії працюючої машини, то це зробило переворот у мисленні. Результатом же з'явилися відкриття, на яких базується сучасна наука. Так, французький мислитель Декарт відкрив механізм рефлексу.

Причинний аналіз явищ прийнято називати детерміністським (від лат. "детерміно" - визначаю). Детермінізм Декарта і його послідовників був механістичним. Реакція зіниці на світло, забирання руки від гарячого предмета й інші реакції організму, що колись ставилися в залежність від душі, відтепер порозумівалися впливом зовнішнього імпульсу на пристрій нервової системи і її відповідною дією. Даною же схемою порозумівалися найпростіші відчуття (що залежать від стану організму), найпростіші асоціації (зв'язку між різними враженнями) і інші функції організму, що відносяться до розряду психічних.

Такий стиль мислення панував до середини XIX століття. У цей період у розвитку наукової думки відбулися нові революційні зрушення. Навчання Дарвіна докорінно змінило пояснення життя організму. Воно довело залежність усіх його функцій (у тому числі психічних) від спадковості, мінливості і

приспосовування (адаптації) до зовнішнього середовища. Це був біологічний детермінізм, що прийшов на зміну механістичному.

Відповідно до Дарвіна, природний добір безжалісно винищує усе, що не сприяє виживанню організму. З цього випливало, що і психіка не могла б виникнути і розвинути, якби не мала реальної цінності в боротьбі за існування. Але її реальність можна було розуміти по-різному. Можна було трактувати її як вичерпно з'ясовну тими ж причинами (детермінантами), що правлять всіма іншими біологічними процесами. Але можна було припустити, що вона цими детермінантами не вичерпується. Прогрес науки привів до другого висновку.

Вивчення діяльності органів чуттів, швидкості нервово-психічних процесів, асоціацій, відчужень і м'язових реакцій, засноване на експерименті і кількісному вимірі, дозволило відкрити особливу психічну причинність. Тоді і виникла психологія як самостійна наука.

Великі зміни в ладі мислення про психічні явища відбулися під впливом соціології (Маркс, Дюркгейм). Вивчення залежності цих явищ від буття і суспільної свідомості істотно збагатило психологію. У середині ХХ століття до нових ідей і відкриттів привів стиль мислення, який можна умовно назвати інформаційно-кібернетичним (оскільки відобразив вплив нового наукового напрямку - кібернетики, з її поняттями про інформації, саморегуляції поведінки, системи зворотного зв'язку, програмування й ін.).

Стало бути, мається визначена послідовність у зміні "формацій" наукового мислення. Кожна "формація" визначає типове для даної епохи картину психічного життя. Закономірності цієї зміни (перетворення одних понять, категорій, інтелектуальних структур в інші) вивчаються історією науки, і тільки нею однією. Така її *перша унікальна задача*.

Друга задача, полягає в тому, щоб розкрити взаємозв'язок психології з іншими науками. Підкреслюючи єдність науки, великий фізик Макс Планк писав, що наука являє собою внутрішньо єдине ціле. Її поділ на окремі галузі обумовлено не стільки природою речей, скільки обмеженістю здатності людського пізнання. У дійсності існує безперервний ланцюг від фізики і хімії через біологію й антропологію до соціальних наук, ланцюг, що у жодному місці не може бути розірваний, хіба лише по сваволі.

Уже була відзначена залежність успіхів психології від успішного розвитку механіки, біології, соціології, кібернетики. У свою чергу, її досягнення сприйняли багато галузей знання.

Ще одною проблемою, ніким, крім історії науки, не розроблюваною, є з'ясування залежності процесів породження і сприйняття знань (у нашому випадку - знань про психіку) від соціокультурного контексту, від ідеологічних впливів. Не з'ясовані, наприклад, причини, по яких від навчання Демокріта збереглися лише фрагменти (та й то відомі з других рук), тоді як від Платона дійшло ледве чи не повне зібрання творів. Але не виключається, що в самому цьому факті відбилася своєрідність боротьби різних людей навколо питань, хоча і теоретичних, але захоплюючи їх корінні земні інтереси.

Існує легенда, начебто Платон намагався знищити твори Демокріта, скуповуючи їх з цією метою. (А в ті часи знищити здобутки якого-небудь автора було неважко). Демокріт був автором безлічі робіт, що охоплюють різні області знання.

Якщо від прославлених авторів однієї і тієї ж епохи в одному випадку доходять усі праці, в іншому - нічого не залишається, тобто підстави пояснювати це не випадковістю, а навмисними акціями проти одного з них. Зіткнення розумів може перетворитися в установку на винищення творів якого-небудь автора або навіть його самого. Не наукові засоби, як відомо, пускалися в хід не тільки в древні часи. Вільну думку, природно-наукове дослідження природи людини намагалися призупинити багаттями інквізиції, катівнями, поліцейськими мірама.

Наукові проблеми, ідеї, теорії зароджуються і трансформуються під впливом потреб суспільства, соціальної практики. Так, нова наука, що будувалася на досвіді, експерименті, математиці і пояснювала світ з його власних законів, а не виходячи з божої волі, виникла, коли валилися феодальні порядки, що стали перешкодою для розвитку продуктивних сил суспільства.

У наші дні науково-технічний прогрес, сполучений з революційними змінами, що зробили комп'ютеризація в матеріальному і духовному виробництві, змінив і стиль психологічного мислення.

З цього виявляється і *третьою*, розв'язуваною тільки історією психології, задачею: вивчити взаємини між суспільними запитами і науковою творчістю як процесом, що має свою специфіку.

Історичний аналіз цієї специфіки дозволяє проникнути в лабораторію дослідницької праці окремої особистості.

Тут перед нами *четверта* задача історії науки. За творчою особистістю стоїть цілий світ думок, переживань, нескінченних суперечок ученого з іншими людьми і із самим собою, інтелектуальних перемог і поразок, незавершених шукань і справджених надій. Прилучитися до цього світу - значить усвідомити гуманістичний, особистісний початок науки.

Вирішуючи ці чотири задачі, історія науки і визначає свій власний предмет.

3. Етапи історичного поступу психології

Шлях розвитку уявлень про психіку можна поділити на 2 періоди – *донауковий і науковий*. У донауковому періоді психіку розглядали як душу. Первісні люди за допомогою поняття душі пояснювали такі явища як сон, втрата свідомості, психічні захворювання, смерть тощо. Душа розглядалась окремою щодо тіла сутністю, яка є тотожною йому за формою. Вона залишає тіло під час сну або смерті і живе поза тілом з

тими самими потребами і заняттями, що й при тілесному житті. Поняття душі посідає належне місце у міфології та релігії.

Перші наукові уявлення про психіку виникли у стародавньому світі (Єгипті, Китаї, Індії, Греції, Римі). Вони відбивалися у працях філософів, медиків, педагогів.

Можна умовно виділити декілька етапів розвитку наукового розуміння природи психіки та предмета психології як науки.

На 1-му етапі психіка розглядалась як душа (цей етап починається приблизно 5 тисячоліть тому і закінчується на початку нашої ери). Душа – це нематеріальна, не залежна від тіла пізнавальна та життєдайна основа. В античну епоху душа ототожнювалась з атомом, вогнем, повітрям, а в епоху середньовіччя – із свідомістю як здатністю до рефлексії. Представниками наукового напрямку цього періоду є: Конфуцій (551-479 рр. до н.е.), Геракліт з Ефеса (≈544/540 - ≈483 рр. до н.е.), Анаксагор (≈500-428 до н.е.), Демокріт (≈460-370 до н.е.), Левкіпп (≈500-440 до н.е.), Сократ (≈469-399 до н.е.), Платон (427-347 до н.е.), Арістотель (384-322 до н.е.), Лукрецій Кар (≈99-55 до н.е.).

На 2-му етапі природа психіки пов'язується із свідомістю людини (з перших століть нашої ери і до кінця XIX ст.).

Предметом психології вважають сукупність мотиваційних, пізнавальних та емоційних властивостей індивіда. Цей етап пов'язаний з іменами римського лікаря Галена (129-199), Плотіна (≈205...), Августина (354-430), Ібн-Сіні (≈980-1037), Фоми Аквінського (1225-1274), Рене Декарта (1596-1650), Гоббса (1588-1679), Спінози (1632-1677), Лейбніца (1646-1716), Джона Локка (1632-1704). А також І.М.Сеченов (1829-1905) і І.П.Повлов (1849-1936).

3-й етап – друга половина XIX ст. В цей період виникає уявлення про психіку як про поведінку. Предмет психології – це сукупність реакцій у відповідь зовнішні подразники. Згідно з поглядами біхевіористів поведінка протиставляється свідомості.

Середину і другу половину XIX ст. можна вважати періодом становлення психології як самостійної науки. Під впливом дарвінізму, вчення про рефлекс, психофізіології органів чуття, психофізики постають програми побудови психології як дослідної науки. Найбільший успіх мала програма, яку запропонував В.Вундт (1832-1920 рр.). він заснував у 1879 році першу в світі експериментальну лабораторію у Лейпцизі.

4-й етап – кінець XIX ст. Психіка людини дедалі частіше пов'язується із самосвідомістю. Предмет психології – це система уявлень індивіда про себе, що регулює його стосунки з іншими людьми, ставлення до себе, образ власного “Я” з притаманними йому когнітивними, емоційними та оцінно-вольовими компонентами.

5-й етап (з початку XX ст.) – психіка людини пов'язується з особистістю. Психологія розглядає соціально зумовлену систему психічних якостей індивіда, яка формується і виявляється у предметній діяльності та спілкуванні. Ця система містить комунікаційні, мотиваційні, характерологічні, самосвідомісні, інтелектуальні, досвідні, психофізіологічні властивості суб'єкта творчої діяльності. На межі 30-х років, коли розпалися головні школи попереднього періоду, робляться спроби синтезувати ідеї різних напрямів (/ *Флю-гель, Т. Хелдбреді, Ч. Спірман*). У 60— 70-х роках виникає нова хвиля історико-психологічних досліджень, викликана науково-технічною революцією. Вона поставила на порядок денний кількісні, якісні й структурні зміни в науковій діяльності, в тому числі у сфері вивчення людини, її поведінки й особистісних властивостей (М. Хенле, Я. Янес, Я. Силіван, І. Кантор, Д. Клейн, Р. Ландін, М. Рахлін).

У 80— 90-ті роки з'являються фундаментальні праці зарубіжних і вітчизняних авторів, в яких ставиться завдання створити загальну теорію розвитку психологічних ідей, розкрити умови й причини цього розвитку (соціокультурні й особистісні), закономірності і механізми одержання нового знання про психічну реальність, взаємодію науки і соціальної практики. Серед численних досліджень варто виділити праці таких зарубіжних авторів, як «Історія і системи психології» *Ф. Бреннана*, «Історія західної психології» *Д. Мюррея*, «Форми психологічного знання» *Дж. Ноттермана*, «Історія психології» *Т. Лехейя*, «Історія психології» *М. Г. Ярошевського*; в Україні — фундаментальні праці академіка *В. А. Роменця* з історії психології Стародавнього світу і Середніх віків (1983), епохи Відродження (1988), XVII століття (1990), епохи Просвітництва (1993).

Як і будь-яка інша наука, історія психології будується на фактах, на критичному аналізі особливої емпірії у вигляді реальних подій (відкриттів, помилок, теорій, суперечок тощо), які відбувалися в конкретну епоху. Достовірне конструювання цих подій, їх опис — необхідний ґрунт історичного дослідження. Від опису картин того, чого вже немає, до пошуку механізмів, дія яких привела до результатів, що записані в пам'яті науки, — такий шлях пошуку ключових, значущих думок. Тільки тоді, коли історичне дослідження виявить, як були досягнуті ці результати, завдяки чому виникло нове знання, воно набуває статусу наукового.

У сучасних умовах актуальними питаннями досліджень історії психології є такі: предмет і принципи історико-психологічного дослідження та його логіка; психологія в Україні та її зв'язок із всесвітньою історією психології; проблеми періодизації, рушійних сил розвитку психологічних знань; зв'язок історії психології з історичною психологією та ін.

Історична психологія. Предметом історичної психології є психологічні особливості становлення пізнання, світосприймання, особистості, засвоєння людьми звичаїв та ритуалів у різні епохи (*В. Вундні*); специфіка етнічних стереотипів в умовах монокультури окремих регіонів; закономірності соціогенезу

вищих психічних функцій у їхньому загальному історичному розвитку; специфіка побудови свідомості в різних суспільно-економічних формаціях.

Питання історичного розвитку психіки переважно розглядаються у зв'язку із вирішенням загальних дослідницьких завдань. Помітними в цьому напрямі стали окремі положення *О. Р. Лурії* (1974), *Л. С. Виготського* (1968), *С. Л. Рубинштейна* (1957), *А. В. Брушлінського* (1968), *П. Тульвісте* (1988). Проте історична психологія як самостійна наука робить лише перші кроки.

Одним з учнів В. Вундта був М.М. Ланге, який у 80-ті роки XIX ст. почав працювати як психолог-експериментатор в Одесі. В цей же час розпочинає свою діяльність у Київському університеті І.О.Сікорський.